

Фразеалагізмы ў апавяданнях Б.Сачанкі

М.М.Хмяльніцкая

“Жыццё пісьменніка ў словах, дакладней, у тым толькі яму аднаму ўласцівым падборы слоў, з дапамогай якіх ён размаўляе з чытачом, выяўляе і сцвярджае сябе як асобу”, – так слушна заўважыў у свой час Барыс Сачанка. Пацвярджэнне гэтаму – яго праца са словам, над ім і з ім. Творы пісьменніка насычаны сакавітымі эпітэтамі, трапнымі параўнаннямі, творча абноўленымі фразеалагізмамі, што дапамагае глыбей раскрыць патаемныя думкі і пачуцці герояў, стварыць выразныя малюнкi іх жыцця, што падштурхоўвае і паглыбляе думку чытача: *Закахаўся я, што называецца, па самыя вушы ў дзяўчыну адну* (1, с.112). Фразеалагізм з апавядання Б.Сачанкі “Белая мыш” *па самыя вушы ўжыты ў традыцыйнай форме са значэннем ‘вельмі моцна, бязмежна’* (3, т.1, с.200). Пісьменнік у сваіх творах не абмяжоўваецца замацаванымі моўнай практыкай агульнапрынятымі правіламі ўжывання фразеалагізмаў у маўленні. “Фраза не з’яўляецца для аўтара якойсьці застылай і нераскладальнай адзінкай. Ён знаходзіць у ёй невычарпальныя магчымасці семантычнага і стылістычна-сінтаксічнага характару. Таму ў моватворчай практыцы пісьменніка... парушэнні і абнаўленні фразавых трафарэтаў” – даволі значная з’ява (4, с.34).

Герой вышэйназванага апавядання не знайшоў паразумення з жонкаю, таму: *Здаралася, па тыдню-два вуснаў не раскрываў, слова не вымаўляў* (1, с.45). Фразеалагізм *вуснаў не раскрываць* ужыты з заменай субстантыўнага кампанента, параўн.: *рот не адкрываць пачынаць што-небудзь гаварыць, выказваць свае думкі* (3, т.1, с.60). Матываванаць замены ўсведамляецца выразна: у героя не было ніякага жадання нават пачынаць гаворку, супакойваць Алісу, пераконваць яе. Зменены фразеалагізм у гэтым кантэксте абазначае ‘наогул маўчаць, нічога не гаварыць’. Замена кампанента фразеалагізма ажывіла не толькі звычайную форму, але і надала новае адценне семантыцы. Такім чынам, адна з асаблівасцей творчай манеры Б.Сачанкі – гэта аказіянальныя пераўтварэнні фразеалагізмаў, якія можна аднесці да дзвюх груп: а) структурна-семантычныя змяненні, „калі знарок парушаецца форма фразеалагізма і гэтым самым закранаецца яго змест [4, с. 120], б) семантычныя змяненні, „пры якіх кампанентны склад застаецца непарушным” [4, с. 120]. На нашу думку, такі падзел з’яўляецца ўмоўным, бо любыя змены ў стуктуры фразеалагізма звязаны са змяненнямі семантычнага характару.

Разгледзім найбольш пашыраныя прыёмы структурна-семантычных змяненняў фразеалагізмаў. У ліку іх вылучаюцца наступныя:

1. Замена аднаго з кампанентаў фразеалагізма іншым словам.

1.1. Замена субстантыўнага кампанента.

Фразеалагізм *гнуць спіну (шыю)* ужываецца ў апавяданні “Незваротнае” з аўтарскімі заменаі другога кампанента *гнуць карак*, што абумоўлена кантэкстам: юнака немцы пагналі ў Нямеччыну, дзе ён зведаў працу на ферме, голад, холад: ... *калі б не вызвалілі... Звекаваў бы рабом. На чужыне ўсё б жыццё жыллё рваў, карак гнуў, як рабілі гэта аж два доўгія, як вечнасць, гады мае бацька і маці...* [2, с.127]. Значэнне фразеалагізма амаль не змянілася: ‘выконваць цяжкую работу, марнаваць сябе працай’, ‘працаваць на кагон. у зняволенні’ [3, т. 1, с. 277-278], але дадаецца дадатковае адценне непажаданасці, грубасці, нянавісці да таго, на каго працуеш.

Пэўным чынам характарызуе мову дырэктара ў апавяданні “Трэцяе вока” фразеалагізм з замененым кампанентам: [Дырэктар]: *Аглух, не чуеш?* [Я]: *Чую.* [Дырэктар:]: *Дык чаму маўчыш? Чаму не адказваеш? Каровы язык аджавалі?* [1, с. 42]. У выніку замены фразеалагізм не толькі ўказвае на прымету дзеяння, але і з больш рэзкай экспрэсіяй грубасці дае характарыстыку яго носьбіту. Параўн. *цяляты язык аджавалі* ‘хто-н. недарэчна маўчыць, не хоча сказаць што-н.’ [3, т.2, с. 549].

1.2. Замена дзеяслоўнага кампанента.

Фразеалагізм *браць за жывое ўжыты ў форме зачэпіць за жывое*. Унесенае змяненне ў склад фразеалагізма закранула яго семантыку. Гэта не проста ‘дзеяннічаць на самалюбства, гордасць’ [3, т. 1, с. 132], а ‘нечакана, ненадоўга закрануць самалюбства, гордасць’. Абноўлены фразеалагізм як не трэба лепш перадае стан героя апавядання, які згаджаецца на прапанову Алісінага бацькі ажаніцца з яго дачкою, такім чынам помсцячы ёй, Люсі, якая „з галавы не выходзіла”, якая „адмовіла... не захацела нічога супольнага са мною мець” [1, с. 113] *І гэта мяне зачэпіла за жывое, самалюбства закранула...* [1, с. 113].

1.3. Замена кампанента з уключэннем іншых слоў. Абнаўляючы фразеалагізм заменай аднаго кампанента і ўключэннем новых слоў, Б.Сачанка імкнецца больш дакладна выказаць неабходную думку, даць эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку дзеяння героя, перадаць яго пачуцці, перажыванні. Так узнікае фразеалагізм *палажыць раней часу ў магілу*, дзе кніжнае *палажыць* выцясняе размоўна-бытавое слова-кампанент *загнаць*, а ўключэнне спалучэння слоў *раней часу* трапіна перадае перажыванні студэнта аб жыцці выкладчыкаў, вучоных, людзей, якія займаліся навукай: *О, страшная гэта штука – зайздрасць! Колькі людзей яна загубіла, палажыла раней часу ў магілу! Ды і жыць не дала так, як мог сій-той...* [1, с. 47].

1.4. Замена кампанента з акцэнтным варыянтам. Слова *каршун* ужываецца ў гаворках Гомельшчыны ў форме *коршун*: – *А мой ты чалавек! Што ж ты глядзішь на мяне коршунам? Хто вінаваты табе?* (в. Зашчоб’е Рэчыцкага раёна) (параўн.: рус. коршун – бел. каршун [6, с. 378]. У агульнавядомым фразеалагізме *ваўком глядзець* ‘таіць злосць на каго-н.’ [8, т.2, с. 61] адбылася не толькі замена кампанента, але і змена націску ў ім, што садзейнічае павышэнню экспрэсіўнасці *глядзець коршунам*: – *Ну дык і што? – падняла вочы на Андрэя, паглядзела строга, коршунам Эльвіра Барысаўна. – Няхай ужо чужым, знаёмым... Але каб і сабе не ўзяць тое, што трэба?* [2, с.77].

1.5. Змяненне кампанентаў. Шчырыя перажыванні Івана з апавядання “Зерне і млын”, звязаныя з Чарнобылем, аварыяй, пра якую гаварылі, паказвалі па тэлебачанні, а пасля перадавалі пра паспяховасць ходу палявых работ, перададзены фразеалагізмам *сэрца разрываецца* ‘пра пачуцці вострай жаласці’ [т. 5, с. 441] са зменай у ім кампанента *сэрца* словам *душа*, што падкрэслівае моцнае шкадаванне, нават распач, якая ахапіла не толькі пачуцці, але і думкі чалавека, а змена дзеяслоўнага кампанента на *рваць* надае дадатковае семантычнае адценне імкнення да асобы, месца паратунку: *Ды і не прывык ён на Першамай дома сядзець, калі, здаецца, душа рвецца разам з людзьмі быць – хадзіць, спяваць, радавацца, смяцца* [1, с. 101]; *Ён, Іван, хоць і рвалася душа дадому, паслухаўся Талікавай маці, астаўся ў хаце* [1, с. 92].

2. **Прыём пашырэння кампанентнага складу.** Сярод характэрных адзнак фразеалагічных адзінак – устойлівасць, сэнсавая цэласнасць, узнаўляльнасць, непранікальнасць. “Аднак непранікальнасць, – як заўважае І.Я.Лепешаў, – з’яўляецца факультатывнай прыкметай фразеалагізмаў”. Фразеалагізм можа пашырацца словамі, якія не кранаюць яго семантыкі і выразнасці: *І калі мне хацелася пабачыць Люсю, я напіваўся, як кажучы, да чорцікаў...* [1, с. 118]. У сярэдзіну фразеалагізма ўключана пабочная канструкцыя *як кажучы*, якая граматычна не звязана з яго кампанентамі, адносіцца да ўсяго сказа. Гэта звычайны, тыповы для маўлення спосаб. І зусім іншае, калі ўвядзенне новага кампанента надае фразеалагізму зусім іншую выразнасць, “амалоджвае”, узмацняе семантычны бок і эмацыянальна-выразнае гучанне.

2.1. Уключэнне ў склад фразеалагізма ад’ектыўнага кампанента. Часцей за ўсё фразеалагізм пашыраецца прыметнікам, які ўзмацняе семантычны бок і экспрэсіўнае гучанне фразеалагізма: – *Во што, запомні! – гарлапаніў ён [Адамчук] на ўсё луджанае горла. – Як толькі ты ў лес, іх – паказаў ён на нас, дзяцей, – усіх да аднаго на штык наніжу. Сам! Нікому даручаць не буду!* [1, с. 119]. Эфектыўна і стылістычна апраўдана ўключэнне прыметніка *луджанае*, які канкрэтызуе фразеалагізм, замена дзеяслова *крычаць* сінанімічным *гарлапаніць*, што выражае адмоўныя адносіны героя да Адамчука, паліцыя.

Увядзенне прыметніка *творчай* падкрэслівае адзінкавае ў цэласным значэнні фразеалагізма *выбіцца з каляіны* ‘прымушаць змяніць прывычны лад жыцця’ [3, т. 1, с. 203]: “*Нейкі застой, крызіс. Выбіўся я з творчай каляіны... І каб жа таленту не было, не ўмеў пісаць... А то ж ...*” [1, с. 71].

2.2. Уключэнне ў склад фразеалагізма адвербіяльнага кампанента. Дзеяслоўны кампанент паясняецца звычайна прыслоўем, што падкрэслівае цэласнае значэнне фразеалагізма: *Вядома, Мірыну нявернасць я вельмі перажываў, не спаў, некалькі месяцаў месца сабе нідзе не знаходзіў* [1, с. 132].

Дзякуючы ўвядзенню новага кампанента, пісьменнік канкрэтызуе фразеалагізм: *Ды і адкуль будзеш ведаць чалавека, пакуль добра з ім не пазнаёмішся, не з’ясі, як кажучь, разам пуд солі?* [2, с. 130]. І гэтым яскравей выражаюцца адносіны героя да чортавай прапановы: *Іван Іванавіч ад нечаканасці аж язык ледзь не праглынуў* [2, с. 130].

2.3. Уключэнне ў склад фразеалагізма субстантыўнага кампанента. У такіх выпадках звычайна ажываюць сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі: *У мяне ж ні капейкі за душой, працы і то няма* [1, с. 113].

Фразеалагізм *не зводзіць вачэй* у апавяданні Б.Сачанкі “Адвечная балада” ўжываецца з дадаткам *ні на хвіліну*, што ўзмацняе вядомае значэнне ‘не драмаць, не засынаць’ [3, т. 1, с. 428]:... “*Наперадзе ж – ноч, і я адчуваю, што не засну, не звяду вачэй ні на хвіліну, як гэта было і ўчора, ў пазаўчора...*” [1, с. 34].

Назоўнікавы кампанент *валун* ‘вялікі камень, абломак горнай пароды’ [7, с. 459] удакладняе назоўнікавы кампанент фразеалагізма *як камень з плячэй зваліўся* хто-н. адчуў палёгку, пазбавіўся ад якіх-н. клопатаў, перажыванняў [3, т.1, с.482] і адначасова адбылася замена дзеяслоўнага кампанента *зваліўся* на сінанімічны *скінуць*, параўн.: *скінуць з сэрца камень* ‘вызваляцца ад якога-н. цяжкага, гнятухага пачуцця’ [3, т.2, с.342], і гэта апраўдана кантэкстам: Андрэй доўгі час не асмельваўся адкрыта выказаць свае думкі начальніку, падаць заяву на звальненне, такім чынам развітацца з нялюбай пасадай, з Алаю, жонкаю, якую не кахае, з’ехаць з іх кватэры, каб вярнуцца на Палессе, у родную вёску, да маці, каб жыць па-новаму, як іншыя жывуць: *А Андрэй пасля гэтай размовы нібыта вялізны камень-валун з плячэй скінуў – ажыў, развесяліўся* [2, с.112].

3. **Узмацненне вобразнай асновы фразеалагізма ў выніку замены некалькіх кампанентаў.** Характэрная асаблівасць названага прыёму – змяненне традыцыйнай формы фразеалагізма, што абумоўлена вобразным уяўленнем аўтара пра названую асобу, прадмет, з’яву, параўн., напр.: *за жывое закрунуць і струну балючую закрунуць* ‘моцна хваляваць, зачапіўшы за што-н. важнае, балючае’ [3, т. 1, с. 132]: *Зноў заняла пад сэрцам, нібы струну балючую закрунуў, калі ўспомніў Іру* [2, с. 53].

Для разумення абноўленага фразеалагізма “неабходна ведаць і мець на ўвазе і фразеалагізм як такі, г. зн. у такім выглядзе, у якім ён ужываецца ў моўнай сістэме”: *Было – і няма, няхай, у народзе кажучь, ідзе яно на сухія лозы ды быстрыя воды* [1, с. 81]. Несумненая сувязь паміж агульнанародным *на сухі лес, на ніцыя лозы* ‘падалей ад людзей, усяго жывога’ [7, т.5, с.399] і яго абноўленым *сухія лозы ды быстрыя воды*. “Чым большая колькасць кампанентаў бярэцца з фразеалагізма ў яго зыходнай форме, тым лепш адчуваецца гэты фразеалагізм нават тады, калі ён, падпарадкаваны кантэксту, выконвае іншую сінтаксічную функцыю і атрымлівае новае сэнсавое адценне” [5, с. 55]: “—*Чартоўчына нейкая, ды і годзе, – не даваў сабе веры Іван Іванавіч...*” [1, с. 131]; параўн.: *не даваць веры вушам* ‘вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-н. нечаканае’ [3, т.1, с.315].

Зменены фразеалагізм сабодна спалучаецца з іншымі словамі ў сказе, яго значэнне лёгка выяўляецца ў кантэксце: – *Хоць і смяюцца, што рука руку мае, аднак жа ... І без гэтага нельга ў нашым жыцці. Каб адзін аднаму не памагалі, што б было?..* [1, с.145], параўн.: *рука ў руку* ‘разам, дружна, аднадушна, як аднадумцы / жыць, працаваць, дзейнічаць і пад.’ [3, т.2, с.282]; *Скажам, на ўроку геаграфіі, калі адказваў на пытанні настаўніцы пра пустыні Афрыкі ці што такое Паўночны полюс, то апавядав, што ў той час бачыў сваім трэцім вокам – гарачы, як прысак, пясок, у які боязна ступіць начою, бо можна апячыся, ці*

люты белы холад, на якім аж зубы мерзлі [1, с.44], параўн.: *зуб на зуб не пападае* ‘хто-н. дрыжыць ад холаду’ [3, т.1, с.454].

4. Семантычныя змяненні фразеалагізмаў. Ажыўленне ўнутранай формы фразеалагізма параўнаннем. Многія фразеалагізмы маюць унутраную форму, г. зн. “слоўны вобраз, які лёг у аснову іх найменняў” [8, с.29] і непарыўна звязаны з фарміраваннем яго значэння. Аднаўленню вобразнасці фразеалагізма дапамагае ўжыванне побач з ім параўнання, якое само па сабе з’яўляецца вобразным сродкам мовы, павышае ступень канкрэтызацыі: *Паверыш, сэрца забілася ў грудзях, быццам жывая птушка* [1, с.34]; *А калі вярнуўся – Аліса дома ўжо была, сядзела, як сава, толькі вачыма лыпала па баках* [1, с. 116].

Такое абыгрыванне характэрна для матываваных фразеалагізмаў, таму тлумачэнне іх значэння адбываецца шляхам супастаўлення дзвюх з’яў: *Не заўважыш, як, нібы корак з бутэлькі, вылеціш з пасады* [1, с. 61]. Неаднаразова мы назіралі, як корак вылятаў з бутэлькі пры моцным націсканні. Адсюль уяўляем чалавека, які па чым-небудзь распарджэнні павінен раптоўна пакінуць пасаду. *І замёрз-замёрз* [бацька] – *аж калоціцца, зубамі, быццам цяцця, ляскае* [2, с.119]. Фразеалагізм *ляскаць зубамі* ўзнік у выніку заанімічнага пераносу.

Кампанент *тапелец* у фразеалагізме *ухапіцца быццам тапелец за саломінку* непасрэдна паказвае на генетычную сувязь са свабодным словазлучэннем: *А чаму, чаму не на каго-небудзь, а менавіта мяне вылучылі? – ухапіўся, быццам тапелец за саломінку, за гэтую думку Андрэй* [2, с.8].

Калі побач з дзеясловам ужываецца параўнальны зварот, выражаны фразеалагізмам, то стылістычны эфект невялікі, адбываецца нязначнае ажыўленне вобразнасці апавядання: *Зайдрасць яго ела, як іржа жалеза* [1, с.47]; “*Счапіліся, як павукі ў слоіку*”, – думаў іншы раз ён [Андрэй], *сустрэўшыся з Пятром Кірылавічам і выслухаўшы яго* [2, с.30]. *Тры дні я сядзеў, як мыш пад венікам, не паказваючыся на вуліцу, на той кватэры, дзе жыў* [1, с.126]. Параўн.: *Не выходзіла, ніяк не выходзіла з галавы Іра – стрэмкай сядзела, ныла і ныла, бы зубны боль* [2, с.73].

5. Прыём стварэння семантычнага паралелізму. Герой з аповесці Б.Сачанкі “Белая мыш” закахаўся, але не змог дамагчыся прыхільнасці дзяўчыны. Таму запіў. Фразеалагізм *свае вуглы* – частка прыказкі “дома і вуглы памагаюць”, што дапамагае стварыць сэнсавую двухпланаваць, у якой пераважае фразеалагічнае значэнне: *Кажуць жа: дома і вуглы памагаюць. Вось я і паспадыяваўся на гэтыя самыя “свае вуглы”* [1, с.112].

Такім чынам, нягледзячы на складанасць, супярэчлівасць, разнамаснасць фразеалагізмаў, іх выкарыстанне адкрывае шырокі прастор для творчага змянення іх формы і зместу, асвятлення вобразнасці. Б.Сачанка плённа выкарыстоўвае магчымасці фразеалагізмаў, удала ўводзіць іх у кантэкст. І гэта “звязана з імкненнем зрабіць выказанне больш выразным, дакладным, больш знаёмым для чытача, а таму і больш зразумелым для ўспрымання [8, с.131], бо часам “фразеалагізм – адзіны выразнік таго ці іншага паняцця або факта рэчаіснасці” [8, с.7]. Мова твораў Б.Сачанкі – прыклад беражлівых адносін да роднага слова, якое гучыць трапна, сакавіта, непаўторна, бо “сэрца і розум пісьменніка працуюць словам, змагаюцца словам, бо нябёсамі дадзена таленту глыбей за іншых зразумець і адчуць, што мова і народ, народ і яго мова – непарушная, непадзельная, непарыўная Адзінства” [9, с.476].

Літаратура

1. Сачанка Б. Трэцяе вока. – Мн., 1992.
2. Сачанка Б. Родны кут. – Мн., 1989.
3. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т., т 1-2. – Мн., 1993.
4. Лепешаў І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. – Мн., 1984.
5. Лепешаў І.Я. Фразеалогія ў творах К.Крапівы. – Мн., 1976.
6. Русско-белорусский словарь. В 2 т. – Мн., 1982.

7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн., 1977-1984.
8. Аксамітаў А.С. Беларуская фразеалогія. – Мн., 1978.
9. Беларуская мова. Энцыклапедыя. / Пад рэд. А.Я.Міхневіча. – Мн., 1994.
10. Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. – Мн., 1993.
11. Красней В.П. Лексіка і фразеалогія беларускай мовы. – Мн., 1982.
12. Красней В.П. Грані слова. – Мн., 1992.
13. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія. – Мн., 1981.
14. Янкоўскі Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. – Мн, 1992.

Рэчыцкі педагагічны каледж

Паступіў 15.10.01

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ